

MOLNÁR JÓZSEF

A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között

A magyar nyelvű könyvkiadás megindulásától kezdve a magyar irodalmi nyelv kialakulásában egy újabb tényezővel kell számolni: a könyvnyomtatás hatásával. Itt egyrészt a nyomdász személye, másrészt a nyomtatott könyv nagyobb példányszámban való megjelenése olyan hatást gyakorol idővel az irodalmi nyelvre, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni.

„Az irodalmi nyelv, azaz az egész magyarsághoz szóló, egységre törekvő nyelvjárásfölötti nyelvváltozat, melynek — tudatosan vagy öntudatlanul — határozott művészi igényei is vannak, nem egyik napról a másikra született meg”¹ Ennek kialakításában tevékeny része van a könyvnyomtatásnak.

A könyvnyomtatásnak az irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatásáról már sokan nyilatkoztak. BENKŐ Loránd helyesen közelíti meg a kérdést, amikor azt írja: „A nyomtatványoknál a nyomdászok (szedők és korrektorok) nyelvi szerepe lép előtérbe.”² Ez egyben felveti a nyomdásznak a kéziratához való viszonyát, mely koronként és nyomdászonként változó. Ha ezen az úton közelítjük meg a kérdést, a következőt látjuk:

1. Első magyar nyelvű nyomtatványaink (amelyek külföldön: Krakkóban és Bécsben jelennek meg) általában ragaszkodnak a szerző kéziratához, nem formálják át és nem változtatják meg az írótól származó eredeti szöveget. Igaz, itt meg kell jegyeznünk, hogy ezekben az esetekben az írók vagy szerzők többnyire sajátmaguk voltak a könyv korrektorai is. Ennek tulajdonítható, hogy a nyomdász nem változtatott és nem is változtathatott az eredeti szövegen (egyébként nem is érthette a számára idegen és ismeretlen magyar nyelvet). Amennyiben ezek a művek később ugyanebben a nyomdában ismét megjelentek, a nyomdászok úgy ragaszkodtak az első kiadáshoz, mint a szentírás-hoz, nem változtattak rajta semmit (csak sajtóhibák csúsztak bele, melyek szintén tovább ismétlődtek a későbbi kiadásokban). Van rá eset (SYLVESTER Új Testamentum-fordítása), hogy a nem saját nyomdában nyomtatott mű nyelvén sem változtatnak, de az esetek többségében ilyenkor mindig a külföldi nyomda ragaszkodik az eredeti nyelvhez. Első magyarországi nyomdánk, mely magyar könyvet nyomtat, szintén nem változtat a szerző kéziratának nyelvén, mert a szerző állandóan jelen van, sőt aktívan részt vesz a nyomda munkájában. SYLVESTER újszigeti nyomtatványainak azonban kicsi, mondhatni semmi a hatása. A későbbiekben csak HELTAI bíráló megjegyzéseit váltja

¹ BÁRCZI GÉZA: *Hozzászólás Pais Dezső előadásához. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga.* Bp. 1953. 172. l.

² BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp. 1957. 43. l.

ki, amikor HELTAI SYLVESTER *Új Testamentum*-fordításának fogvatkozásáról ír. TRÓCSÁNYI Zoltán nézete szerint ez a fogvatkozás az éles sipító és Heltai nyelvjárásától nagyon különböző *i-ző* nyelvjárás lehetett.³ De ez a fogvatkozás vonatkozhatott a nyelv mellett a helyesírásra is, hiszen erre HELTAI nagyon kényes volt, és a nyomtatványok helyesírási fogvatkosságait másnál is, HOFFHALTER *Tripartitum* kiadásával kapcsolatban (VERBŐCZI István: *Magyar Decretum, Kyt Weres Balas a deakbol* . . . Debrecen, 1565.) megemlíti.

Nem változtatott az eredeti szövegen HOFFHALTER Rafael sem, kinek bécsi, debreceni, váradi, gyulafehérvári magyar nyelvű nyomtatványai mind azt bizonyítják, hogy jó és lelkiismeretes nyomdász volt. Annyira ragaszkodott az író eredeti kéziratához, hogy még helyesírási ingadozásait is követte, sőt az író sajtóságos jelölését is érvényre juttatta a nyomtatványban, ami igazán becsülendő tény.

HOFFGREFF György önálló működése idején nyomtatott magyar nyelvű művek szintén az író eredetibb nyelvállapotát őrzik. Nem mondható ez el róla a HELTAIVAL együtt nyomtatott műveknél, azok mind HELTAI hatását tükrözik.

2. A másik eset, amikor a nyomdász több-kevesebb változtatást eszközöl az eredetibb állapoton, saját nyelvi jelenségeivel felkeverve a mű szerzőjétől használt nyelvezetet. Erre a jelenségre külföldi nyomdában is találunk példát, de csak elvétve. Ez csak a krakkói nyomdában fordul elő; ilyen például OZORAI Imre: *De Christo et eius Ecclesia* . . . Krakkó, 1546., DÉVAY Mátvás: *Orthographia Vnqarica* . . . Krakkó, 1549.

Magyarországi nyomdában ez az általános jelenség. A magyarul tudó nyomdász minduntalan beleavatkozik az író nyelvállapotába, de nem következetes. Amennyiben a szerző a nyomda székhelyén tartózkodik, ez a beavatkozás minimális, ellenkező esetben nagyobb. A nyomdász beavatkozása nem mindig találkozik a szerző helyeslésével. A szerző nyelvállapotába való beavatkozás nem derül ki mindig. Sokszor csak a mű megjelenése után veszi észre a szerző, hogy a műben megváltozott a nyelvhasználata. Ilyenkor a szerző bizonyára kifejezi rosszallását a változtatást illetően, a nyomdász pedig mindent megígér. Az érdeke ebben az, hogy a nyomdász adott ígérését meg is tartja. Ilyen esettel találkozunk MÉLIUSZ és HUSZÁR Gál, KULCSÁR György és HOFFHALTER Rudolf kapcsolatában. Ezekben az esetekben a nyomdász (HUSZÁR Gál és HOFFHALTER Rudolf) saját nyelvszokásának megfelelően kijavítja a szerző (MÉLIUSZ és KULCSÁR György) nyelvjárási alakjait, amelyek számára idegenek. Természetesen a szerzők nem nézték jó szemmel a változtatást és szóvá tették ezt. Ennek tulajdonítható, hogy amikor a fenti két nyomdász ugyanattól a szerzőtől kapott megint kéziratot, már a kéziratához híven nyomtatott, és megőrizte a szerző nyelvjárási és helyesírási ingadozásait is. Itt tehát a nyomdász kísérletet tett, hogy a számára idegen nyelvjárási jelenséget a saját nyelvszokásának megfelelően írja. Ez HOFFHALTER Rudolf esetében a mai irodalmi nyelv szemszögéből nézve előbbre vitte a nyelvi egyesülést, de ennek KULCSÁR György közbeavatkozása gátat vetett. HUSZÁR Gál ezzel szemben az író nyelvjárási jelenségei helyébe saját nyelvjárásának jellemző alakjait tette, olyan helyen is, ahol a szerző nyelvállapota a mai köznyelvvvel egyezett. Így a szerző eredetibb s a mai irodalmi nyelvhez közelebb álló nyelvhasználatát még nyelvjárásiasabbá tette (pl. a főnévi igenév *-nyi* alakja HUSZÁR Gálnak

³ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéről*. Magy. Nyelv. 1918. XIV. köt. 2. 1.

tulajdonítható, mely több műben megtalálható. Így pl. HUSZÁR Gál: *Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol*, . . . Magyaróvár, 1558., SZTÁRAI Mihály: *Comœdia lepidissima de sacerdotio, autore Michaelē STARINO* . . . Magyaróvár, 1559., MÉLIUS PÉTER: *A Szent Pal Apostal levelenec mellyet a Colossabelieknek irt* . . . Debrecen, 1561.)

TÖRÖK Mihály és KOMLÓS András Debrecenben nyomtatnak. Nyomtatványaikban nem állapítható meg teljes bizonyossággal a beavatkozás, a változtatás mértéke. E két nyomdász esetében különösen a labiális-illabiális viszony területén ($e \sim \bar{o}$ viszony) tapasztalható beavatkozás. TÖRÖK Mihály nyomtatványainak címlapjain hemzsegnek az \bar{o} -zó alakok, ugyanakkor a műben alig találunk a mai köznyelvinél erősebb \bar{o} -zést. Ezzel szemben MÉLIUSZ művei KOMLÓS András nyomtatásában a mai köznyelvnél erősebb \bar{o} -zést mutatnak. Ez azt mutatja, hogy KOMLÓS András kevésbé avatkozott be MÉLIUSZ nyelvébe.

3. A harmadik csoportba tartoznak azok a nyomdászok, kik szinte teljesen saját nyelvállapotuknak megfelelően formálják, alakítják át az írótól származó eredeti szöveget. Ezek között HELTAI Gáspár hatása a legerősebb, a legkövetkezetesebb és a legtovább tartó. A másik BORNEMISZA Péter, kire már maga HELTAI is hat.

HELTAI következetes átírásával, mely minden nála nyomtatott művet a saját — bizonyos fokig (különösen az $e \sim \bar{o}$ viszonyt illetően) következetlen — nyelvhasználatára ír át, már az első művekben találkozunk. HELTAI-nak ez a szokása végig megmarad nyomdászati tevékenysége alatt, sőt bizonyos fokig tovább öröklődik halála után is a kolozsvári nyomdában. HELTAI nincs tekintettel a szerzőre. Bár némi hangtani ingadozás azért tapasztalható a nála nyomtatott művekben is, de ezek nem nagy jelentőségűek. A HELTAI által használt nyelv ugyan nem egyezik meg minden téren a mai irodalmi nyelvhasználattal, mégis mint különböző nyelvjárásokat kiegyenlítő nyelv, amely egy bizonyos nyelvjárás alapul, a nyelvjárásfölötti nyelvváltozat igényével lép fel. HELTAI ilyen természetű kijelentései is erre engednek következtetni.

Mindebből BÁRCZI szerint az következik, „hogy az irodalmi nyelv keletkezésének, megindulásának látható, legkönnyebben megfogható jele az egységes nyelvre való törekvés, s hogy ennek a nyelvi egységnek elért foka konkrétan lemérhető, ha nem is egy-egy író, de egy-egy kor szövegeiben a megállapítható nyelvjárás elemek aránya alapján.”⁴ Majd ezt a gondolatmenetet folytatva úgy véli, hogy ezeket az elveket lehet a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a kutatásában is érvényesíteni. És a fentiek alapján szerinte „a nyelvi egység, az anyanyelv pallérozására való törekvés, szükségességének hangoztatása a XVI századtól jelentkezik”.⁵

Visszatérve HELTAI-hoz, meg kell állapítanunk, hogy halála után a kolozsvári nyomda nyelvi egysége megbomlik, jobban mondva nem olyan következetes, mint az HELTAI idejében volt. Számos összehasonlítás során (HELTAI kiadványainak összehasonlítása ezeknek a kolozsvári nyomdában megjelenő újabb kiadásáival) az tapasztalható, hogy az újabb kiadások kijavítják HELTAI következetlen \bar{o} -zését, és a korábbi nyelvjárás alakok is csökkennek.

Ugyanez tapasztalható BORNEMISZA Péter nyomtatványaiában is, bár nála csak az 1576-ig megjelent műveket tanulmányoztam és a BORNEMISZA-

⁴ BÁRCZI Géza, i. h. 173. l.

⁵ BÁRCZI Géza, i. h. 173–174. l.

féle énekeskönyvet, mely régebbi munkáihoz képest e téren nagyot halad, ez részben HELTAI hatásának is tulajdonítható. TRÓCSÁNYI ezt a haladást és HELTAI hatását egy kissé túlzóan így állapítja meg: „ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan, maga (ti. BORNEMISZA) nyomtatta munkája, nyelve és helyesírása alapján épp úgy lehetne azt a HELTAI munkájának tekinteni, mint az övének.”⁶

4. Külön kell szólnom a históriás énekek és széphistóriák nyelvéről. Ezek a nyomtatás szűk volta miatt kezdetben kéziratban, számos másolatban terjednek. Nagyon kapósak és divatosak. Ugyannyira, hogy előfordul, hogy ugyanazt a széphistóriát ugyanabban az évben egyszerre nyomtatják ki a debreceni és a kolozsvári nyomdában. Érdekessége a dolognak, hogy nem a másik nyomda előbb megjelent példánya alapján, hanem mindegyik nyomda (kolozsvári és debreceni is) a saját külön kézírata alapján. A másolók tevékenysége folytán számos nyelvi ingadozás és kettősség keletkezett a kéziratokban és ezek alapján a nyomtatványokban is, különösen a debreceni nyomtatványokban. A szövegekben csak ritkán történik változás, ha történik is, az főképp az első és utolsó versszakot érinti a leginkább. A széphistóriák és históriás énekek ezen nyomtatványait kevert nyelvallapotokra való tekintettel nem tudjuk abból a szempontból értékelni, hogy mely nyelvi jelenségek tartoznak az eredeti szerző nyelvallapotához, és melyek tulajdoníthatók a másolóknak és melyek a nyomdászoknak, bár az utóbbira még inkább lehet következtetni a nyomdász ismeretében.

PAIS Dezső? TRÓCSÁNYI idézett tanulmányára hivatkozva azt a megjegyzést teszi, hogy „a XVI. század második felében még egy és ugyanazon író műveinek a nyelvében sincs meg az egység és következetesség”. — Ez nem áll teljes mértékben. Más szóval csak akkor áll fenn, ha az író művei más-más nyomdában jelennek meg. Erre legjobb példa MÉLIUSZ irodalmi munkássága. Majd minden műve más nyomdában jelent meg, és ez a művek nyelvén meg is látszik.

PAIS szerint továbbá „az egyéni okoskodás, szeszély miatt nem szilárdulhat meg nálunk valami helyesírási vagy hangtani rendszerféle . . . és ennek kárát a megszületendő magyar irodalmi nyelv vallotta”. Az egyéni okoskodás és szeszély inkább a szerző vagy nyomdász saját nyelv szokásához, nyelvjárásához való ragaszkodást jelenti.

Az igaz, hogy nehezen születik meg valamilyen egységes hangtani rendszerféle, mert csak a XVI. század végén születik meg az a mű, amelynek hangtani rendszere viszonylag egységes, és mintegy iránymutató a későbbiekben, ez a *Vizsolyi Biblia*. A hatalmas munka főképp KÁROLYI Gáspár érdeme, de nem hallgathatók el segítő társai sem. E mű nagy jelentősége, hogy következetes helyesírása és nyelve példamutató volt. De nyelve nem egyszerűen Károlyi nyelvét őrzi, hanem KÁROLYI nyelvjárásának egy kiegyenlítettebb változatát. Összehasonlítva a biblia nyelvét KÁROLYI másik, korábban megjelent művének nyelvével (KÁROLYI Gáspár: *Keet könyv Minden országoknak* . . . Debrecen, 1563.) világosan láthatjuk, hogy azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek az említett műben még megtalálhatók, a *Vizsolyi Bibliában* már nem fordulnak elő vagy csak elvétve. A *Vizsolyi Biblia* tehát nemcsak KÁROLYI nyelve, hanem

⁶ TRÓCSÁNYI Zoltán, i. h. 58. l.

⁷ PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. Bp. 1953. 142. l.

segítőtársainak közreműködése következtében kialakított nyelv. Ez a kialakítás többé-kevésbé tudatosan történhetett, ennek következtében óvatosan kerüli az erősen nyelvjárásias alakokat. A század végén a *Vizsolyi Biblia* nyelve az a kiegyenlített nyelvtípus, amely kisebb eltéréseket és ingadozásokat nem tekintve eléggé közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz, de nagyobb hatása csak a következő században jelentkezik.

A nyomdászok nyelvi szerepét a kéziratához való viszonyuk alapján határozhatjuk meg. Ez két területen jelentkezhet: 1. a szerző nyelvállapotához való viszony; 2. a szerző eredeti helyesírásához való viszony.

Eddig főképpen az első pontot tárgyaltam. Ennek alapján megállapítható, hogy a nyomdászok szerepe milyen fokú. Összefoglalva az első pontot, a következő csoportosítást tehetjük a nyomdász nyelvi hatását illetően:

1. *Semleges*. Ebbe a csoportba tartozik: SINGRENIUS János (az idősebb és fiatalabb egyaránt), STAINHOFER Gáspár, HOFFHALTER Rafael, HOFFGREFF György, VIKTOR Jeromos, tehát főképp az idegen származású, külföldön nyomtató nyomdászok. Hatásuk csak abban áll, hogy az író nyelvét és helyesírását pontos nyomtatásukkal „népszerűsítik”.

2. *Vegyes*. Ebbe a csoportba tartozik HUSZÁR Gál, HOFFHALTER Rudolf, TÖRÖK Mihály, KOMLÓS András, tehát a magyarországi könyvnyomtatók zöme. Hatásuk hol pozitív, hol semleges. Ha önállóan, a szerző bebeszólása nélkül dolgozhatnak, hatásuk pozitív. Ellenkező esetben, különösen a szerző figyelemzetése után, hatásuk semleges, igyekeznek a kéziratához híven nyomtatni.

3. *Pozitív*. Ide HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter tartozik. HELTAI egységesítő hatásáról fentebb már bővebben szoltam, BORNEMISZA hatása már a vizsgált időszaknál később jelentkezik. A megszületendő magyar irodalmi nyelv szempontjából hatásuk pozitív, mert nyomtatványaikban — tekintet nélkül a szerzőre — igyekeznek kialakítani és megszilárdítani egy egységes helyesírási és hangtani rendszer-félt.

A másik területen (a nyomdásznak a szerző eredeti helyesírásához való viszonyában) nagyjában ugyanez a helyzet.

Bár a helyesírás tekintetében a nyomdászok kötve voltak a nyomda egységes betű anyagához, mégis találunk olyan nyomdászokat, akik a szerző eredeti helyesírását minden nehézség ellenére követik nyomtatványaikban. Ezek között HOFFHALTER Rafaelt külön meg kell említenünk, mint egyik legpontosabb és leghívebb nyomdászunkat, aki mindent elkövetett, hogy a szerző elégedett legyen a nyomtatott művel. Általában a külföldi nyomtatók sorolhatók ebbe a csoportba, akik nem változtattak a szerző eredeti helyesírásán.

A magyarországi nyomtatók helyesírása nagyon ingadozó volt. Egyik-másik nyomdásznak (pl. HOFFHALTER Rudolf) volt kialakult helyesírása, de azt nem mindig érvényesíthette. Az ingadozó helyesírásra a legjobb példa a debreceni nyomda gyakorlata. Igaz, nem egy nyomdász nyomtat ez időben a debreceni nyomdában, hanem többen is nyomtatnak egymás után. De nem található meg annak a kezdeményezése sem, hogy a különböző nyomdászok egységes helyesírás kialakítására törekedtek volna a debreceni nyomdában. Sőt egy-egy nyomdász működése is tele van helyesírási ingadozással, ami főképp a szerzők hatásának tulajdonítható, akik a nyomdászt az eredeti kézirat helyesírásának megtartására kötelezték.

Az ingadozások ellenére is meg lehet állapítani egy-egy nyomdának, ill. nyomtatónak helyesírási gyakorlatát, mely számos jelvariánst tartalmazott. HOFFHALTER Rudolf pl. Alsólendván először a saját helyesírási gyakorlatának

megfelelően nyomtatott, ez nem találkozott a szerző, KULCSÁR György helyeslésével, így HOFFHALTER Rudolf kénytelen volt helyesírásán változtatni. Ez azonban csak an ingadozást növelte, mert HOFFHALTER helyesírásei továbbra is előfordulnak, csak csökkentett mértékben. Ennek ellenére meg lehetett állapítani HOFFHALTER Rudolf helyesírási gyakorlatát, melynek alapján vontam először kétségbe a LÉVAI NÉVTELEN (*Historia continens verissimam excidii Troiani, . . .* Kolozsvár, 1576.) megjelenési helyét. Ez a mű az első kolozsvári nyomtatvány HELTAI Gáspár halála után. Meglepő, hogy HELTAINÉ — szokásától eltérően — sem a címlapon, sem a kolofonban nem nevezi meg magát. A mű tanulmányozása során feltűnt, hogy helyesírása egészen más, mint a kolozsvári nyomda helyesírása, mely még HELTAI Gáspár halála után is annyira jellemző a nyomdára. A *Trójai históriának* még egy, mégpedig kolozsvári kiadását ismerjük 1597-ből, ifj. HELTAI Gáspár nyomdájából. A két kiadás tüzetes összevetése során az tapasztalható, hogy az ifjabb HELTAI kiadása aránylag híven ragaszkodik az első kiadáshoz, de helyesírását minduntalan kijavítja a kolozsvári nyomda egységes és következetes helyesírására. A helyesírásnak ez a feltűnő eltérése a kolozsvári nyomda helyesírásától arra készítetett, hogy jobban megvizsgáljam ezt a nyomtatványt.

A XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványokról készített helyesírási táblázataimat összehasonlítva a LÉVAI NÉVTELEN helyesírásával, azt találtam, hogy helyesírása leginkább HOFFHALTER Rudolf alsólendvai nyomtatványainak helyesírásával egyezik. A kúpos ékezet használata a magánhangzók hosszúságának jelölésére, valamint a *c*-nek *cz*-vel, a *cs*-nek *cz*, *cz*i, *czy*, *ch*-val való jelölése, továbbá a palatálisok jelölése szintén azonos az alsólendvai nyomtatványokban és a tárgyalt műben. A helyesírási adatokat nyelvi tények (főleg hangtaniak) is támogatták, de az egybevágó helyesírási és nyelvi tények tanúvallomása mellett is meg kell vizsgálnunk a kérdés könyvtörténeti oldalát is.

A mű címlapján levő záródísz SOLTÉSZ Zoltánné szerint⁸ nem fordul elő más magyarországi nyomtatványokon; hasonlót találunk Bártfán és Kolozsvárt. Marad még a papír vízjegynek és a betűtípusnak a vizsgálata. A papír vízjegye már hathatósan támogatta a helyesírás és a nyelv vizsgálata alapján támadt kétségemet. A LÉVAI NÉVTELEN papírjának vízjegyét (máltai-kereszt patkóban) BRIQUET kézikönyve⁹ 1485 sz. alatt tartja nyilván és lengyel papírnak mondja. Ebben az időben a debreceni nyomda használt ilyen vízjegyű papírt. Kolozsvárt ekkor már működött papírmalom, tehát nem volt szükség lengyel papírra. A korabeli kolozsvári nyomtatványok vízjegyét vizsgálva nem is találkozunk idegen papírral.

A kérdést aztán teljesen a betűtípus-vizsgálat tisztázta. Az egyes betűtípusok és betűk legtúzetesebb összehasonlítása alapján azt mondhatjuk, hogy HOFFHALTER Rudolf alsólendvai, valamint későbbi debreceni nyomtatványainak betűtípusai és betűi azonosak, ill. ugyanazon matricák újraöntéséből valók mint a LÉVAI NÉVTELEN betűi. Így e műről minden kétséget kizáróan bizonyosult, hogy az nem a kolozsvári Heltai-nyomda, hanem HOFFHALTER Rudolf debreceni nyomtatványa.¹⁰

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI századi bártfai nyomtatványok könyvdíszei*. Magyar Könyvszle. 1956. LXXII. köt. 241. 1.

⁹ CH. M. BRIQUET: *Les filigranes*. Genève, 1907.

¹⁰ Miután felhívtam SOLTÉSZ Zoltánné figyelmét, hogy e mű igazi nyomdásza HOFFHALTER Rudolf, újabb kutatásokba kezdett és csakhamar több művet talált, amelyek-

HOFFHALTER Rudolf a Muraköz kényszerű elhagyása után Debrecenbe ment, itt meglévő matricái segítségével új betűket öntött és ezekkel — bizonyára titokban — kinyomtatta Trója históriáját, és mint kolozsvári sajtóterméket árusította. A nyomtatás sietve és nem jó sajtón történhetett, mert a sorok többször ferdek és elhajlanak.

Vagy nézzük SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint Katekhismus. . . (H. n. XVI. század) című művét.

A művet a szerző, aki az ajánlás végén a 8. lapon Valentinus HELLOPOEUS Egri Prédikátornak nevezi magát, nagyságos asszonyának ajánlja, kinek nevét nem tudjuk, mert hiányzik a könyv első lapja, azaz címlapja. SZABÓ Károly e mű megjelenését, mivel Szikszai HELLOPOEUS Bálint a mű megjelenésekor egri prédikátor, 1574 előttre teszi, pontosabban 1573-ra. SZABÓ hivatkozik EÖTVÖS Lajosra, kinek gondos összehasonlításából az derül ki, hogy e művet sem Kolozsvárt, sem Debrecenben, sem HOFFHALTER alsólendvai nyomdájában, sem MANLIUS nyomdájában nem nyomtatták, így a mű nyomtatási helyét SZABÓ nem határozhatta meg.

A mű helyesírásának és nyelvének vizsgálatakor kiderült, hogy a nyomdász olyan helyesírási rendszert alkalmaz, amely ebben a korban, tehát a XVI. század hetvenes éveiben, egyetlen magyarországi nyomdára sem jellemző. Olyan helyesírási sajátosságokkal találkozunk, melyek SZÉKELY István krakkói nyomtatványaira jellemzők, tehát az *ü*-nek *w*-vel való jelölése, az *ö*-nek *eó*-vel való jelölése, valamint a *h* gyakori használata: *gh*, *th*. A helyesírási érvek azt bizonyítják, hogy Szikszai HELLOPOEUS Bálint eme munkája Krakkóban jelent meg.

Ezt a feltevést még más tények is támogatják:

1. A művet a nyomdász lengyel papírra nyomtatta. A papír vízjegye határozottan erre mutat (BRIQUET 1489. sz.)

2. Szikszai HELLOPOEUS Bálint ajánlása után található záródísz SOLTÉSZ Zoltánné szerint csak krakkói nyomtatványokban fordul elő.

3. A mű betűtípusaival nem találkozunk hazai nyomtatványokban.

Igy minden érv arra enged következtetni, hogy Szikszai HELLOPOEUS Bálint katekhismusa krakkói nyomtatvány.

Vagy a SZTÁRAI Mihály: *Comoedia lepidissima de sacerdotio*. — *Az igaz papságnak tikőre* című töredékét kolofonja alapján krakkói nyomtatványnak kellene tartanunk. A töredék helyesírása azonban tökéletesen egyezik a kolozsvári nyomda helyesírásával. Krakkóban pedig ez idő tájt nem jelent és nem is jelenhetett meg mű a kolozsvári nyomda helyesírásával.

Amennyiben az egész kolofont koholtnak, hamisnak tartjuk (Cracóban nyomtatot KERÉKOTZKI Ferencz által. 1550.), hiszen KERÉKOTZKINAK más nyomdatermékét nem ismerjük, hamis az évszám is.

A három lapnyi töredékben található nyelvi jelenségek is inkább a kolozsvári nyomtatás mellett szólnak. *A művet a helyesírási bizonyítékok alapján Kolozsvárt nyomtathatták 1559 előtt, valószínűleg 1553-ban, mert ebben az időben*

ben a *Lévai Névtelen* címlapján közölt dísz előfordul, valamennyi debreceni nyomtatvány. Ezek a művek a következők: (a körülményesség elkerülése végett a címléírás helyett csak a SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtár* I. k., Bp., 1879. c. kiadványában előforduló sorszámot jelzem, és utána közlöm a mű lapszámát, ahol a dísz előfordul) RMK. I. 152. Mm3b; RMK. I. 163. 5b; RMK. I. 190. cl; RMK. I. 191. I4b; RMK. I. 192. cl; RMK. I. 193. M2a; RMK. I. 194. cl; RMK. I. 221. Mmla. L. SOLTÉSZ Zoltánné *A könyvdíszítés Magyarországon a XVI. században*. Bp. 1961. 142 és 181. l.

találunk más, név nélkül megjelent kolozsvári nyomtatványt is. Lehet, hogy a szigorú cenzúra miatt kényszerült Heltai álnév használatára.

Már ezek alapján is megállapítható, hogy a nyomtatványok helyesírása — bizonyos esetek kivételével — inkább a nyomdára jellemző mint a szerzőre. Megállapítható, hogy az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik mint a hangtanban.

HELTAI nyelvi és helyesírási „erőszakosságának” a kialakulóban levő magyar irodalmi nyelv látja hasznát. Nyomtatványainak — mint helyesírási példaképeknek — a hatása alól nem vonhatta ki magát korabeli magyar nyomdász.

HELTAI helyesírási hatása sokkal erősebb, mint nyelvi hatása, mert saját nyomdája is inkább helyesírási rendszerét őrzi következetesen, mint nyelvét.

BORNEMISZA Péter nyomtatványainak helyesírására szintén hatással volt HELTAI helyesírása, amely tulajdonképpen a kolozsvári nyomda helyesírásának tartható, ha közben HOFFGREFF György nyomtatványainak helyesírásától eltekintünk. HELTAI helyesírásának két szakaszát ismerjük:

1. az első 1550-től 1559-ig tart (cs = ch, zs = f)

2. a második 1559-től *Az Vrnak Vaczoraiarol Valo Közenséges keresztyéni vallás, Melyet a keresztyéni Tanítóc mind egész Magyar Országból . . .* Kolozsvár, 1559-től, (közben HELTAI Gáspár, *Soltar az az, . . .* Kolozsvár, 1560. kivételével) haláláig, illetve utódai folytatják ezt a rendszert (cs = cz, zs = β).

BORNEMISZA nyomtatványai kiterjesztik HELTAI helyesírásának hatását a Felvidéken is, mely alapjában véve már eleve egyezést mutat ezzel a helyesírással. A *Vizolyi Biblia* helyesírása is ezt a rendszert követi.

A helyesírás szempontjából a nyomdákat, illetve a nyomdászokat a következő csoportba oszthatjuk:

1. A szerző eredeti helyesírását híven követő nyomdászok: HOFFGREFF György, VIETOR Jeromos, SINGRENIUS János (apa és fia), HOFFHALTER Rafael, tehát a külföldi nyomtatók.

2. A keverék helyesírási rendszerrel nyomtatók, akik az író helyesírását keverik a sajátjukkal: TÖRÖK Mihály, KOMLÓS András, HOFFHALTER Rudolf, tehát a magyarországi nyomtatók.

3. Önálló helyesírási rendszerrel következetesen HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter nyomtat, de bizonyos fokig ide tartozik Huszár Gál is.

Végeredményben a könyvnyomtatás szempontjából a nyelvi egységesülésnek központja a XVI. század harmadik negyedében *Kolozsvár*: HELTAI Gáspár nyomdája. A század vége felé ez a központ a Felvidékre tevődik át; ez megint megfelel BÁRCZI¹¹ nézetének, mit DEME László¹² is magáévá tesz: „a laikus íródeákokból kialakult, s a törökök elől nagy tömegükben a Felvidékre, talán éppen e tájra (Zemplén-Abauj megye) menekült s itt összezsúfoltott új értelmiség hozományának tartjuk az itt normaként, írott nyelvként jelentkező nyelvtípust, amely valóban lehet a kancelláriák körül kialakult ’köznyelv’-nek, azaz egy összezsúfoltott, kiegyenlített, bár esetleg még nem nyelvhasználati formaként, csak ’helyesírásként’ használatos és terjedő nyelvváltozatnak átmentődése (ilyesféleképp: Kniezsa: uo. 175.).”

¹¹ BÁRCZI Géza: i. h. 174. l.

¹² DEME László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Bp. 1959. 89. l.

**JÓZSEF MOLNÁR : DER EINFLUß DER BUCHDRUCKEREI AUF DIE
ENTWICKLUNG DER UNGARISCHEN LITERATURSPRACHE IM XVI.
JAHRHUNDERT.**

Mit dem Beginn der ungarischsprachigen Buchdruckerei müssen wir mit einem neuen Faktor in der Entwicklung der ungarischen Literatursprache, mit dem Einfluß der Buchdruckerei rechnen. Es ist einerseits der Buchdrucker, andererseits das in größerer Auflage erscheinende, gedruckte Buch, die einen Einfluß auf die Literatursprache ausüben, über den wir nicht hinweg gehen können. In der Ausgestaltung der Literatursprache hat die Buchdruckerei einen großen Anteil. Damit tritt die sprachliche Rolle der Buchdrucker (der Schriftsetzer und der Korrektoren) in den Vordergrund.

Die Rolle der Buchdrucker ist in erster Linie in dem Verhältnis zum Manuskript zu beurteilen. Das kann die Sprache oder die Rechtschreibung des Manuskriptes betreffen.

Der sprachliche Einfluß der Buchdrucker ist am besten im Verhältnis zur Sprache des Manuskriptes, das heißt des Autors zu ermesen. In dieser Hinsicht können wir die Buchdrucker im XVI. Jahrhundert in drei Gruppen teilen:

1. *Neutral.* Die Gruppe jener Buchdrucker die sich zur Sprache des Manuskriptes neutral verhalten, d. h. sie ändern an der Sprache des Manuskriptes gar nichts. In diese Gruppe gehören meistens die ausländischen und im Ausland arbeitenden Buchdrucker. Ihr Einfluß besteht nur darin, daß sie mit dem genauen Drucken die Sprache und Rechtschreibung des Autors »popularisieren«. In diese Gruppe gehören: Johann Singrenius (der ältere und der jüngere), Kaspar Stainhofer, Rafael Hoffhalter, Georg Hoffgreff und Hieronym Vietor.

Dies sind die Buchdrucker der ersten Bücher in ungarischer Sprache. Der ausländische Buchdrucker ändert nichts an der Sprache des Manuskriptes, und kann es auch nicht, denn er versteht diese Sprache nicht, und meistens ist der Autor selbst der Korrektor seines Buches. Im Falle, wenn dasselbe Werk bei demselben Buchdrucker wieder erscheint, halten sich die Buchdrucker treu an die erste Auflage, sie ändern gar nichts.

2. *Gemischt.* Die Gruppe jener Buchdrucker, die hie und da an der Sprache des Manuskriptes ändern. Ihr Verhalten ist teils neutral, teils positiv. Wenn sie selbständig, also ohne Einmischung des Autors arbeiten, ist ihre Wirkung positiv, denn sie ändern die Sprache des Manuskriptes nach ihrem Sprachgebrauch. Im Gegenteil, besonders dann, wenn der Autor sie darauf aufmerksam macht, ist ihr Verhalten und Wirkung neutral, denn sie versuchen genau dem Manuskript gemäß zu drucken.

In den Buchdruckereien in Ungarn ist es gewöhnlich, daß sich die Buchdrucker, die die ungarische Sprache beherrschen, ständig in den Sprachgebrauch des Autors einmischen, aber nicht konsequent. Wenn der Wohnort des Verfassers mit dem Standort der Buchdruckerei identisch ist, ist diese Einmischung gering, andernfalls viel größer. Die Einmischung des Buchdruckers in den Sprachgebrauch findet nicht immer den Beifall des Autors. Häufig wird der Autor erst nach dem Erscheinen des Buches in Bestürzung versetzt, als er sieht, daß sein Sprachgebrauch im Buche verändert wurde. Der Buchdrucker macht einen Versuch die für seinen Sprachgebrauch fremden Mundartformen seinem Sprachgebrauch (o. Mundart) gemäß zu ändern. Das hat aus dem Gesichtspunkte der Geschichte der Literatursprache aus der sprachlichen Integration vorwärts geholfen.

Oft ist der Grad der Einmischung nicht zu ermesen, denn der Sprachgebrauch schwankt innerhalb eines Werkes so stark, daß man nicht feststellen kann, was dem Autor und was dem Buchdrucker zuzuschreiben sei.

In diese Gruppe gehören die meisten der Buchdrucker in Ungarn: Gál Huszár, Rudolf Hoffhalter, Mihály Török, András Komlós.

3. *Positiv.* Die Gruppe jener Buchdrucker, die die Sprache des Manuskriptes vollständig umändern, und dem eigenen Sprachgebrauch gemäß drucken. Ihre Wirkung ist aus dem Gesichtspunkt der Literatursprache aus positiv.

Der bedeutendste Vertreter dieser Gruppe ist Gáspár Heltai. Heltai druckt ohne Rücksicht auf den Autor, er schreibt alles auf seinen Sprachgebrauch und auf seine Rechtschreibung um. Zwar stimmt die von Heltai gebrauchte Sprache nicht in allem mit der heutigen Literatursprache überein, jedoch — als eine die verschiedenen Mundarten ausgleichende Sprache, die sich auf eine gewisse Mundart gründet — beansprucht sie eine Sprachvariante über den Mundarten zu sein. Darauf kann man auch aus den Äußerungen Heltais folgern.

In den Drucken von Péter Bornemisza sehen wir dieselben Erscheinungen, wie in Heltais Drucken, d. h. auch er schreibt alles auf seinen Sprachgebrauch um. Die Prinzipien von Bornemisza sind den Prinzipien von Heltai sehr ähnlich, fast dieselben.

Das Streben nach der einheitlichen Sprache ist das Zeichen der Entstehung und Entwicklung der Literatursprache, das sich vom XVI. Jahrhundert an zeigt. Nur am Ende des XVI. Jahrhunderts erscheint jenes Werk, dessen Sprache einheitlich und sozusagen Wegweiser in den nächsten Jahrhunderten ist. Dieses Werk ist die Bibel von Vizsoly. Dieses Werk erhält nicht einfach den Sprachgebrauch von Károlyi, sondern eine ausgeglichene Variante von Károlyis Mundart. Das verdanken wir nicht allein Károlyi, sondern einer Arbeitsgemeinschaft, die die Bibel übersetzte. Am Ende des XVI. Jahrhunderts vertritt die Sprache der Bibel von Vizsoly diesen ausgeglichenen Sprachtyp, der — die kleineren Abweichungen und Schwankungen nicht gerechnet — ziemlich nahe zu der heutigen Literatursprache steht, aber die Wirkung zeigt sich nur im nächsten Jahrhundert.

Die Buchdrucker teilen sich nach dem Verhalten zur Rechtschreibung des Manuskriptes ähnlich wie vorher. Zwar waren die Buchdrucker zum einheitlichen Buchstabenbestand der Buchdruckerei gebunden, waren doch einige Buchdrucker, die trotz der Schwierigkeiten in den Drucken der originellen Rechtschreibung des Autors folgen. Darunter müssen wir besonders Rafael Hoffhalter erwähnen, als einen am genauesten und am treuesten arbeitenden Buchdrucker.

Die Rechtschreibung der Buchdrucker in Ungarn war sehr unbeständig. Die meisten Buchdrucker hatten ein gewisses Rechtschreibungssystem, aber sie konnten es nicht immer benützen. Trotz der Schwankungen können wir das Rechtschreibungssystem der Buchdrucker oder der Buchdruckereien feststellen, und das ist für die Alterbestimmung einzelner Drucke oder in der Erforschung des unbekanntes Buchdruckers ein sehr bedeutsamer Faktor. Mit dessen Hilfe gelang dem Verf. unter anderen zu erforschen, wer der Buchdrucker des Werkes des Unbekanntes von Léva: *Historia continens verissimam excidii Troiani*, . . . (RMK. I. 120.) war, und es konnte auch der Erscheinungsort festgestellt werden. Der Buchdrucker gab diesbezüglich falsche Angaben, und er selbst hat sich weder am Titelblatt noch im Kolofon genannt. Auf Grund der Rechtschreibung und Sprache des Werkes können wir bestätigen, daß Rudolf Hoffhalter der Buchdrucker war, und daß das Buch 1576 in Debrecen erschien. Die linguistischen Argumente werden von den Argumenten der Bücherkunde unterstützt. — Auf Grund der Rechtschreibung können wir feststellen, daß der Katekismus von Bálint Szikszai Hellowoeus (RMK. I. 371.) in Krakkau in den 1570-er Jahren gedruckt wurde. — Das Werk von Mihály Sztárai: *Comoedia lepidissima de sacerdotio — Az igaz papságnak tüköre* (RMK. I. 24.) mußte dem Kolofon nach 1550 in Krakkau erschienen sein, aber nach der Rechtschreibung und der Sprache des Fragments können wir sicher behaupten, daß dieses Buch in Kolozsvár in den 1550-er Jahren erschienen ist, und nur wegen der Zensur wurde Krakkau und ein unbekannter Buchdrucker im Kolofon angegeben.

Die Buchdrucker können wir in die folgenden Gruppen teilen:

1. Die die *originelle* Rechtschreibung des Manuskriptes bzw. Autors bewahren. Diese sind: Georg Hoffgreff, Hieronym Vietor, Johann Singrenius (Vater und Sohn), Rafael Hoffhalter, also die ausländischen Buchdrucker.
2. Mit einem *gemischten* System arbeitende Buchdrucker, die manchmal ihr eigenes System benützen, aber sie halten sich meistens zum Manuskript. In diese Gruppe gehören: Mihály Török, András Komlós, Rudolf Hoffhalter, also die Buchdrucker in Ungarn.
3. Mit einem eigenen Rechtschreibungssystem arbeitende Buchdrucker sind Gáspár Heltai und Péter Bornemisza, und gewissermaßen Gál Huszár.

Wir können feststellen, daß das Zentrum der sprachlichen Integration aus dem Gesichtspunkte der Buchdruckerei in der obgenannten Zeit Kolozsvár, die Buchdruckerei von Heltai war. Dieses Zentrum verschiebt sich in den letzten Jahrzehnten des XVI. Jahrhunderts nach Oberungarn.